http://www.etnolog.org.ua

Ольга Мойсюк
(Київ)

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ ТКАНИХ РУШНИКІВ-«ЗАВІСОК» ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ

У статті на основі власних польових матеріалів, відомостей, зібраних у фондах Національного музею українського народного декоративного мистецтва в Києві, Новоград-Волинського літературно-меморіального музею Лесі Українки, а також даних експедиційних досліджень, проведених у 1970–1980-х роках Г. Стельмащук та Л. Булгаковою, розглянуто орнаментально-композиційні особливості тканих рушників-«завісок», поширених на Житомирському Поліссі в кінці XIX – першій чверті XX ст. Висвітлено основні види, регіональні та художньо-технологічні характеристики рушників.

Ключові слова: *ткані рушники, «завіски», орнаментально-композиційні особливості, традиційні тканини, орнаментальні мотиви.*

In the article is considering ornamental-compositions specials artwoven towels, exactly – «hinges», of Polissia Zhitomir region at the end of 19-th century and first quarter of 20-th century by own basic documents, collected at the fond of National museum of folk of ukraine decorative art at Kyiv, Novograd-Volynskiy literary-memorial museum of Lesia Ukrainka, and also knowns of expedition researches, realizated in 1970 and 1980 by known researchers G. Stelmascnuk and L. Bulgakova. Describing of basic forms region and art-technologic characteristics of tomels.

Keywords: *artwoven tomels, «hinges», ornamental-compositional peculiarity, traditional materials, ornamental motifs.*

В статье на основании собственных полевых материалов, данных, собраных в фондах Национального музея украинского народного декоративного искусства в Киеве, Новоград-Волынского литературно-мемориального музея им. Леси Украинки, а также экспедиционных исследований, проведенных в 1970–1980-х годах Г. Стельмащук и Л. Булгаковой, рассматриваются орнаментально-композиционные особенности тканых рушников-«завесок», распространённых на Житомирском Полесье в конце XIX – первой половине XX в. Освещаются основные виды, региональные и художественно-технологические характеристики рушников.

Ключевые слова: *тканые рушники, «завески», орнаментально-композиционные особенности, традиционные ткани, орнаментальные мотивы.*

http://www.etnolog.org.ua

Яскравою сторінкою народного декоративного мистецтва Житомирського Полісся є традиційне художнє ткацтво, яке виділяється власною автентичною системою композицій і незліченною кількістю їх художніх варіантів, оригінальною гамою барв та однією з найбагатших у народному ткацтві України скарбницею художньо-технічних засобів. Своєрідність і неповторність орнаментики притаманна не лише різноманітним видам тканин святкового й побутового призначення, але й художнім інтер'єрним виробам. У цих творах гармонійно поєднуються дещо незначна кількість орнаментальних мотивів і їх високохудожнє вирішення й розміщення, контрасти площин і кольорів, ритм і рівновага, або асиметрія, надають їм неповторності й урочистості.

У художній образності українських рушників поліський, зокрема житомирський, рушник має свою автентичну красу, яка вражає глибокою архаїчністю мотивів композиції. Яскравим прикладом є домоткані декоративно-обрядові рушники-«завіски» – довгі (350–600 см, рідше – до 12 м) нешироκі (25–37 см) полотнища, виткані декоративними килимовою та ремізно-підніжковою технікою лляними й бавовняними нитками «заполоч» на горизонтальному верстаті. На початку XX ст. художньо-ткана «завіска» побутувала в сільському інтер'єрі, засвідчуючи добробут і неабияку вправність майстринь [2]. Найпоширенішими сферами використання рушника є родинна обрядовість, де «завіска» є неодмінним атрибутом у ритуалах, пов'язаних з визначальними, перехідними етапами в житті людини – народженням, одруженням і смертю, а також у поминальній обрядовості. «Як молода йшла зі сквера в хату – необхідно було мати завіску, щоб повісити на ікону»; «Завіску обов'язково треба було мати на придане дівчині»; «Коли молоду вели до молодого, за звичаєм необхідно було мати рушники на ікону та під ноги молодим» [3]; «Ще за часів наших бабусь були виткані такі завіски у різноманітні червоні узори. Таку завіску можна було уздовж стіни на всі ікони повісити, по п'ять-шість метрів довжиною були. Тепер рушники недовгі вишивають на одну ікону чи портрет» [4].

Семантичний аспект виготовлення «завісок» виходить далеко за межі господарських потреб. На підставі матеріалів міфології, фольклору, родинної звичаєвості вміння прясти і ткати слід розглядати не тільки як звичайну людську здібність, а насамперед як сакральні знання.

Поряд з певним сакральним змістом саме для житомирської «завіски» характерний яскравий традиційний мистецький стиль, притаманний лише таким тканим рушникам на ікони. Цей стиль в образній мові, засобах художньої виразності та творчих технологічних прийомах віддзеркалює накопичену століттями історичну глибинну архаїчність і духовно-матеріальну систему суспільного буття окресленого регіону.

За *технологічними особливостями* «завіски» Житомирського Полісся можна поділити на п'ять груп. Перша група об'єднує двосторонні орнаментальні рушники, виконані багаторемізним одночовниковим тканням, де візерунок утворювався шляхом перебору ниток основи й піткання, а тло полотна – простим полотняним переплетенням. Для виготовлення таких рушників в Овруцькому, Народицькому, Коростенському, Новоград-Волинському районах застосовували переважно льняні й бавовняні нитки «заполоч». «Колишні завіски ткалися технікою простого полотняного переплетення та технікою перебору, а вже перед війною почали їх вишивати» [3].

До другої групи належать рушники, виткані технікою багаторемізного двочовникового ткання саржевим «чиноватим» переплетенням. При виготовленні «завісок» застосовували льняні вибілені й невибілені нитки, унаслідок чого на сріблястому тлі полотна утворювалися характерні фактурні скісні діагональні «пружки» або зигзагоподібні лінії, що мали місцеві асоціативні назви – «сосонки». Досить поширений на досліджуваній території орнамент із шаховою побудовою композиції (НМУНДМ, КТ 1126, Ф 18977, КТ 4242). Саржева техніка узорного ткання, як відомо, виконується за допомогою підніжок (від 3 до 24) горизонтального верстата, де залежно від послідовності перебирання підніжок і відповідного піднімання ремізок для утворення зіва (де пропускають човник з нитками піткання) утворюються дрібнорапортні узори. Окрім

http://www.etnolog.org.ua

вищезгаданих, існує значна кількість їх різноманітних варіантів – ламані зигзагоподібні стрічки-«піски», ряди зубчиків, ромбів, ротових фігур, зірочок тощо. Чиноваті полотна особливі за своєю структурою: вони тугіші, еластичніші, орнаментальні мотиви рельєфніше виступають над основою, виділяються світлотіньовими переливами й мають цікавий оптичний ефект, який можна побачити, дивлячись на тканину спочатку зблизька, а потім повільно віддаляючи її на незначну відстань. Тоді відбувається подвійна оптична ілюзія – геометричні фігури набувають опуклої форми й починають ніби рухатися, хоча насправді це неможливо. Декоративний яскравий ефект у рушниках, виконаних такою технікою, збагачується ритмічністю чергування рельєфно виступаючих кольорових скісних смужок (стібків) на монохромному тлі полотна.

Наступна група об'єднує рушники, виготовлені багаторемізним двочовниковим тканням із суцільним перебором. Основне тло полотна ткалося простим полотняним переплетенням, а узорні смуги – ручним перебором, іноді трапляються «завіски», де поле й узорні смужки виконувалися однією технікою суцільного перебору (НЦНКМІГ, КН 21040). Перебірна техніка ткання виконується складним способом переплетення ниток піткання й основи, де в утворений зів пропускають кольорові нитки піткання за допомогою дощечок або прутиків; унаслідок цього таке ткання отримало місцеві локальні назви: «під дошку», «дві дошки», «перетин» тощо [2]. Залежно від того, чи нитка піткання пропускалася по всій ширині полотна, чи тільки на місцях конкретного орнаментального мотиву, перебірна техніка поділяється на два види: суцільний і перебір вибором. Серед тканих «завісок» Житомирського Полісся найпоширеніше поєднання технік простого полотняного й узорного перебірного переплетення, де найчастіше трапляється чергування гладкотканих та орнаментованих смуг (ЖКМ, КП 37412/1 / ЛУ ІІІ Т 89).

Четверту групу складають завіски, виготовлені багаторемізним двочовниковим тканням, де орнаментовані смуги виконані способом закладного ткання з ручним перебором технікою вибору та «під дошку» (НМУНДМ, КТ 1398, КП 24056; НМУНДМ, ліворуч – КТ 1503, КП 24050; ЖКМ, КП 384 / ЛУ ІІІ Т 116). На узорних ділянках виробу човник з кольоровою ниткою піткання пропускається не через усю ширину полотна, а лише в ділянці певного кольору. Таким способом ткання виготовляли килими, тому ці ткані рушники називають «килимові» або «завіски з килимовим орнаментом» [1].

Найбільшу групу утворюють рушники, у яких поєднується одразу декілька різних ткацьких технік. Такі рушники поширені по всій території Житомирського Полісся (ЖКМ, КП 41416 / ЛУ ІІІ Т 134).

За композиційними особливостями «завіски» Житомирського Полісся можна поділити на сім видів. До першого виду належать рушники, поле яких по всій площині вкрите рясними поперечно розташованими орнаментальними смугами з монументальними геометричними узорами червоно-чорного кольору, що чергуються з червоними гладкотканими смугами, перемежованими білим тлом полотна. Декор на кінцях переважно мав вигляд 5–9 і більше бордюрів, кожен з яких, як правило, вирізнявся складністю й масштабністю орнаменту, емоційно-образне сприйняття якого залежало від співвідношення з шириною смуги тла, адже перевага білого тла підсилювала графічну активність декору, коли кожен мотив яскраво «прочитувався» (НМУНДМ, КТ 1398, КП 24056). Найчастіше в таких рушниках рясні поперечно розташовані смуги червоного кольору чергуються з геометричними, рослинно-геометричними та антропоморфними мотивами, що утворені з ромбів, квадратів, а також з їх різноманітних варіантів – «вітряків», «решіток», «грабельок», «сикачів», «кривульок», що ритмічно повторюються з обох кінців рушника (НЦНКМІГ, КН 21036). Інколи між червоно-чорними смугами розміщували декор, у якому його дивовижні за формою мотиви не впізнаються, адже з часом орнаментальні мотиви трансформувалися й інтерпретувалися, передаючись із покоління в покоління. Кожна майстриня вносила певні нові форми, оскільки вироби ткалися без ескізів. Такий вид завісок характерний для

http://www.etnolog.org.ua

Овруцького, Народицького, Коростенського, Новоград-Волинського, Малинського районів Житомирського Полісся.

Другий вид завісок відрізняється тим, що вся площина полотна суцільно заткана червоно-чорними узорними смугами з невеликими акцентами білого тла, завдяки чому виріб набуває врочистої монументально-декоративної виразності. Ткали такі рушники з домінуванням червоного кольору (НМУНДМ, ліворуч – КТ 1503, КП 24050; праворуч – КТ 1424, КП 24066), а також «завіски» з домінуючим чорним кольором (НЦНКМІГ, КН 750). Такий вид рушників характерний для Овруцького, Народицького, Коростенського та Новоград-Волинського районів.

Третій вид об'єднує рушники, поле яких заткане червоно-чорними гладкотканими смугами й перемежоване білим тлом. Іноді між червоними смугами трапляються мотиви ламаної лінії, виткані сірими нитками. Найбільше навантаження смуг переважно було сконцентроване на кінцях виробів (НМУНДМ, КП 24060). Райони побутування такого виду «завісок»: Народицький, Овруцький та Новоград-Волинський.

Четвертий вид відрізняється від третього тим, що тло полотна суцільно заповнене червоними смугами, де залишалися невеликі акценти білого тла, яке підкреслювали тонкі чорні смужки, завдяки чому виріб стає яскравим і врочистим (ЖКМ, КП 3741/2 / ЛУ ІІІ Т 90). Райони побутування таких рушників: Народицький та Новоград-Волинський.

Як п'ятий вид тканих «завісок» можна виділити рушники, виткані саржевим або полотняним переплетенням вибіленими й невибіленими льняними нитками, декор яких був сконцентрований лише на кінцях виробу у вигляді червоних смуг, які часто підкреслювали невеликими червоними або чорними стібками, виконаними технікою перебору. Іноді серед червоних гладкотканих смуг трапляються невеликі вкраплення жовтих, зелених, синіх тонких перебірних смужок (ЖКМ, КП 41416 / ЛУ ІІІ Т 134; НЦНКМІГ, КН 1492; НЦНКМІГ, КН 1448). П'ятий вид декоративно-обрядових рушників характерний для Коростенського та Новоград-Волинського районів Житомирського Полісся.

Шостий вид рушників за орнаментально-композиційним оформленням дуже подібний до першого, проте має свої особливості. Узорні монументальні смуги, які перемежовані білим тлом полотна, крім червоно-чорної гами, набувають різноманітних кольорів: жовтий, зелений, синій, бузковий, рожевий тощо (ЖКМ, КП 384 / ЛУ ІІІ Т 116; НЦНКМІГ, КН 1913). Такі різнобарвні завіски частіше трапляються в Овруцькому й Новоград-Волинському районах Житомирського Полісся.

Окрему унікальну групу утворюють 6–12-тиметрові «завіски», у яких узорні монументальні смуги червоно-чорної або різнобарвної гами, перемежовані білим або сірим полем, з обох кінців рушника мали довершений вигляд зі складним східчастим рапортним орнаментом. Середня, найбільша, частина виробу ліворуч заповнювалася рапортним фрагментом узору до середини ширини полотна й перемежовувалася гладкотканими вузькими смугами (НЦНКМІГ, КН 1447; НЦНКМІГ, КН 19137).

Улюбленим орнаментальним антропоморфним мотивом майстринь Житомирського Полісся був узор «на козака» (НЦНКМІГ, КН 1466; НЦНКМІГ, КН 21036). Серед тканих «завісок» досліджуваного регіону найчастіше трапляються геометризовані мотиви ламаної лінії, хрестів, віконечок, вітряків, човнів; а також рослинні: береза, мак, різноманітні квіти; зооморфні: оси, метелики, рачки, що мали місцеві асоціативні назви. Власне асоціативні назви мотивів майстрині старшого покоління пам'ятають і нині: «Усякі узори на завісках були: "на пальці", "кулаки", "березу", "човни"» [5]; «Ткані завіски мали багато різних лиштв [орнаментальних смуг. – *Авт.*] з узорами – хрестиками, кривулями, маковиками, сікачами, козаками» [6]; «Завіски, ткані ниткою горіной, були "у вітряки", "маковки", "метелики", "козака", "оси"» [7]; «На завісках були ткані усякі фігурки: козачок, рачок, біла маковка, хрестик, оса, мальованка», «Старі завіски ткали "у козака" в червоні та чорні нитки, пізніше почали квітки нашивати [вишивати. – *О. М.*]» [8]. Самобутності узорам надавала цікава східчастість

http://www.etnolog.org.ua

контурів мотивів, унаслідок чого трикутні, ромбічні, хрестоподібні фігури та їх поєднання набували досить незвичних, майже фантастичних форм (ЖКМ, КП 384 / ЛУ ІІІ Т 116; НЦНКМІГ, КН 1532). Таке автентичне творче трактування рослинних, зооморфних та антропоморфних мотивів було характерне лише для тканих виробів, зокрема «завісок», Житомирського Полісся, що не трапляється в жодному іншому історико-етнографічному регіоні України [2]. Орнаментальні мотиви на рушниках можна трактувати як іконографію світоглядних уявлень, віддзеркалення оточуючого світу та, власне, як образне вираження сутності обрядової тканини.

У міжвоєнний період неабиякого поширення набуває декорування льняної фактурної «завіски» горизонтальними смугами, які утворювалися завдяки заміні білого піткання на різнобарвне [2]. Ці вироби донесли до наших часів стародавній звичай декорування тканин не привізними нитками, а місцевим матеріалом: льняними чи вовняними нитками, пофарбованими в неяскраві кольори з природних барвників.

Розроблена типологія «завісок» Житомирського Полісся за технологічними характеристиками й орнаментально-композиційними особливостями дозволяє чітко уявити емоційно-образне трактування автентичних узорів та їх авторських інтерпретованих різновидів на досліджуваних декоративно-обрядових рушниках, а також дослідити поєднання різних технологічних прийомів в одному виді виробу, що використовували для досягнення необхідної композиційної схеми та кращого фактурного, кольорового, контрастного або світлотіньового звучання.

Простежені трансформаційні творчі процеси в просторі й часі, у різних композиціях, техніках виконання переконують, що поліські, зокрема житомирські, майстри досягли вершин у розвитку орнаментального мистецтва ткацтва. Про це свідчить різноманітність геометризованих рослинних, зооморфних, орнітоморфних та антропоморфних мотивів ткацтва Житомирщини.

1. *Булгакова Л.* Поліський рушник XX ст. // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Л., 1999. – Вип. 2 : Овруччина.
2. *Булгакова Л.* Художньоткані рушники Полісся // Полісся. Мова, культура, історія : матеріали міжнар. конф. – К., 1996.
3. Записала О. Мойсюк 17.11.2011 р. у м. Новограді-Волинському Житомирської обл. від Єфросинії Якимівни Майданович, 1931 р. н.
4. Записала О. Мойсюк 19.11.2011 р. у с. Березівка Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Ніни Овдіївни Рижої.
5. Записала Л. Булгакова в с. Личмани Овруцького р-ну Житомирської обл. від Федори Мефодіївни Сташкевич, 1915 р. н.
6. Записала Л. Булгакова в с. Жерев Народицького р-ну Житомирської обл. від Марії Федорівни Одинокої, 1945 р. н.
7. Записала Л. Булгакова в с. Бігунь Овруцького р-ну Житомирської обл. від Марії Кирилівни Кожан, 1934 р. н.
8. Записала О. Мойсюк 17.11.2011 р. у м. Новограді-Волинському Житомирської обл. від Віри Омелянівни Римської.
9. *Захарчук-Чугай Р.* Народне декоративне мистецтво Київського Полісся // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Л., 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся, 1994.
10. *Лупій Т. Ф.* Рушники Західного Полісся кін. XIX – першої пол. XX ст. Технологія. Семантика. Художні особливості. – Л., 2002.

Умовні скорочення

ЖКМ – Житомирський краєзнавчий музей
НМУНДМ – Національний музей українського народного декоративного мистецтва
НЦНКМІГ – Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара»